

недостатньо враховують її, характеризуючи мусульманське право в цілому. У залежності від того, яка його сторона виступає, у їхньому розумінні, на перший план, шариат визначається чи тільки як правова, чи тільки як релігійна система.

Наприкінці розгляду співвідношення релігійної і правової систем у мусульманському праві, слід зазначити, що релігія і право — це підсистеми до надбудови суспільства й одночасно її компоненти. Окремо вони розглядатися не можуть. У мусульманському праві поєднані релігійні і правові норми. Тісне сплетіння їх і приводить до того, що протиправне поведіння розглядається як гріховне, а юридичним нормам приписується божественне походження. І саме тому вони вважаються вищі за державних законів, разом з тим у мусульманському праві норми права представляють собою найбільш погоджену взаємодію релігійних, правових і державних норм.

Література

1. Пол Лапд. Ислам. — М., 2003. — С. 35.
2. Велика радянська енциклопедія. — М., 2000. — С. 35.
3. Бехруз Х. Ислам — основа мусульманської правової та релігійної системи // Актуальні проблеми політики: Зб. наук. праць. — О., 2000. — Вип. 9. — С. 281–285.
4. Сапронова М. А. Арабський схід: Влада і конституції. — М.: Росспэл 2001. — С. 15.

УДК 348.1/9

*І. А. Бальжик,
аспірантка кафедри теорії держави і права ОНЮА*

ЦЕРКОВНЕ ПРАВО У ВІТЧИЗНЯНІЙ ЮРИСПРУДЕНЦІЇ

Серед дисциплін, що входять до системи юриспруденції, церковне право виступає як комплексна наука, яка водночас є богословською, історичною і, головним чином, юридичною.

Вона являє собою систему знань про церковне право як сукупність норм; про відносини, регульовані цими нормами; про юридичні факти, що породжують, змінюють та припиняють ці відносини; про фактори, тісно пов'язані з церковним правом (до останніх можна віднести законодавство про релігійні культу й ін.).

Співвідношення церковного права з теологічними науками визначається тією обставиною, що вони складають фундаментальну аксіоматичну й моральну базу церковного права. Разом з тим, і саме церковне право збагачує богословські науки юридичним критерієм при розгляді тих або інших явищ, що входять до предмета цих наук [1].

Церковне право — це, мабуть, одна з небагатьох сфер у правовій дійсності, яка, на жаль, продовжує залишатися непоміченою вітчизняною юриспруденцією.

У найкрупніших закордонних юридичних вузах церковне право викладається поряд з державним, цивільним, міжнародним правом. В Україні викладання даної дисципліни є поки що предметом дискусій, хоча висловлюються пропозиції про включення церковного (канонічного) права як спецкурсу.

Не вдаючись в аналіз причин забуття церковного права, хочеться повернутися до цієї найцікавішої правової області, зупинитися на основах каноніки, що за впливом на романо-германську правову систему не поступається римському праву [2].

Наука церковного права в Європі виникла в середині століття. В Росії, як і всі юридичні науки, вона з'являється набагато пізніше — на рубежі XVIII–XIX ст. Реформа духовних шкіл 1808 р. поставила задачу проведення систематизації й збирання джерел церковного права. Однак, викладання й вивчення церковних законів у цей період носить переважно прикладний характер, не доходячи серйозних наукових узагальнень. 1835 р. став етапним у розвитку науки канонічного права в Росії, оскільки статутом університетів було введено викладання цієї дисципліни на юридичних факультетах. Тим часом, викладання мало переважно богословський характер, що істотно утрудняло інтеграцію церковного права у систему юридичних наук. Однак саме у цей період з'являються перші спроби систематичного викладання даного курсу. Так, у 1848 р. виходить робота професора Київського університету протоієрея Скворцова «Записки по церковному законодавденію», а у 1851 р. ректор Санкт-Петербурзької духовної академії архімандрит Іоанн (Соколов) випускає «Опыт курса церковного законодавденія». Характерним є те, що на даному етапі наука називається не церковне *право*, а церковне *законознавство*, що свідчить про деяку вузькість і утилітаризм вивчення її предмета.

Університетський статут 1863 р. відкрив нові можливості для розвитку церковного права як науки і навчальної дисципліни. На юридичних факультетах відкриваються спеціальні кафедри, а викладання переводиться з богословської в юридичну площину, що визначило появу фундаментальних досліджень з основних розділів церковного права. Нагальною потребою у цей момент стає підготовка наукових кадрів у даній області, здатних досліджувати церковно-юридичні явища не тільки з богословської або історичної, але, головним чином, з юридичної точки зору. І такі вчені незабаром з'явилися. Наведемо лише деякі найбільш відомі імена: професори О. С. Павлов, Н. С. Суворов, Н. А. Заозерський, єпископ Никодим (Мілаш), І. С. Бредников та ін. У ці роки видаються фундаментальні праці з церковного права, систематичні курси й підручники, а також дослідження у різних галузях церковного права.

Питаннями сутності церковного й канонічного права, взаємин Церкви й держави займалися митрополит Філарет (Дроздов), єпископ Антоній (Храповицький), ієромонах Михайло (Семенов), професори Ф. А. Курганов, І. І. Соколов, П. В. Гидулянов, Н. А. Заозерський, В. І. Мишцин, П. А. Лашкар'єв, П. П. Пономар'єв, О. С. Павлов та багато інших [3].

Становлення церковного (канонічного) права було пов'язане не тільки з діяльністю столичних навчальних закладів Росії, але й відображено в історії

виникнення кафедри церковного права в Новоросійському університеті (Одеса). На підставі матеріалів Одеського обласного державного архіву, можна констатувати, що з моменту відкриття Новоросійського університету (1 травня 1865 р.), перетвореного з Рішельєвського ліцею, найбільш численним був юридичний факультет, який було створено на базі існуючого у ліцеї відділення правознавства [4], де неодноразово піднімається питання про кафедру церковного законодавства.

Так, зберігся лист, надісланий юридичним факультетом до Ради Імператорського Новоросійського Університету № 4, від 14 лютого 1866 р., в якому говориться: «Имея в виду, что Устав 1863 года, вводя для преподавания Церковного Законоведения особую самостоятельную кафедру, не содержит никаких особых постановлений относительно порядка ее замещения, что хотя до Устава 1863 г. особой кафедры Церковного Законоведения на юридическом факультете не полагалось, но тем не менее Церковное Законоведение было предметом факультетского преподавания и составляло один из необходимых для приобретения первой ученой степени предметов Факультетского испытания... Факультет имеет честь представить свое соображение Совету Университета покорнейше прося Совет выйти к Г. Министру Народного Просвещения с просьбой о поставлении Факультет в известность о началах, которые по сему вопросу принимаются прочими Университетами в руководство и Министерством Народного Просвещения признанные за правильные и целесообразные» [5]. Обґрунтування необхідності створення кафедри і вимоги, пропонувані до викладачів даної дисципліни викладені у листі Ради Міністра Народної Освіти від 17.01.1873 р. № 52: «Относительно кафедры церковного законоведения: Церковное законоведение, по существу своему, прежде всего есть наука юридическая, для разработки и изложения которой необходимо такое же отношение к ее материалам, какое усвоено вообще разработке и изложению наук юридических. Для приведения материалов церковного законоведения к научному юридическому значению необходимы юридические приемы, юридический способ доказательств, юридический метод изложения. Но находясь по существу своему в ряду наук юридических, церковное законоведение в то же время стоит в связи с наукою богословскою, и при разработке и изложении ею должны быть принимаемы в основание догматы вероучения и истины правоучения православной церкви. По сему преподаватель церковного права должен быть юрист, получивший общее юридическое образование, но обладающий вместе с тем достаточными для науки церковного законоведения познаниями в богословской науке и приобретший специальные ученые степени по юридическому факультету. Что касается степени познания в богословской науке, то преподавателю необходимо знать те пункты православного вероучения и правоучения, которые соприкасаются с предметами церковного законоведения и знать настолько, чтобы понимать догматическое и нравственное значение этих пунктов, быть в состоянии отличать догматы вероучения и истины правоучения от юридических положений и не смешивать право с верою и нравственностью. Наконец условия требуемые от лиц, желающих занять кафедру церковного

законоведенія, должны быть приноровлены к требованиям, изложенным в университетском уставе относительно преподавателей по всем другим кафедрам» [6]. Фактично процитований документ ліг в основу створення кафедри церковного права Новоросійського Імператорського Університету. Очолив створену кафедру канонічного права екстраординарний професор Новоросійського Імператорського Університету Павлов Олексій Степанович.

О. С. Павлов, який став екстраординарним професором канонічного права в Казанському університеті, Наказом Міністра Народної Освіти від 31 січня 1870 р. № 2 (надруковано в Сенатських Відомостях 13 лютого 1870 р. № 13) переведений до Імператорського Новоросійського Університету [7]. Працюючи у Новоросійському Університеті, О. С. Павлов був визнаний гідним звання члена-кореспондента Академії наук. У 1875 р. О. С. Павлов був переведений до Московського Університету, де очолював кафедру канонічного права і працював у цій посаді до своєї кончини 16 серпня 1898 р. [8] У 1902 р., вже після смерті О. С. Павлова, був випущений в світ окремим виданням його курс університетських читань з церковного права. «Курс церковного права» — одна з кращих робіт чудового теолога і правознавця. Твір О. С. Павлова являє собою всебічний аналіз однієї з найцікавіших областей юридичної науки — церковного права. На основі ретельно аналізованих джерел автор дає загальне уявлення про церковне право й наводить огляд історії Всесвітньої церкви. Велику увагу приділено церковному правознавству Росії. В основу цієї роботи покладені власноручні записи О. С. Павлова, що містять майже все, що надруковано в пропонованій книзі, які носять на собі сліди численних змін, доповнень і виправлень, що виразно свідчать про багаторічну безперервну й уважну працю над змістом та формою своїх читань. Одним з доповнень до цього основного матеріалу стала «Программа курса церковного законоведенія», складена О. С. Павловим ще під час перебування його професором Новоросійського Університету [9]. Зазначену програму було складено професором Павловим для іспитів на ступінь магістра канонічного права у жовтні 1873 р. [10]

«Курс церковного права» О. С. Павлова на даний час перевидано. Він призначений не тільки для істориків й правознавців, але й цілком може бути використаний як навчальний посібник для вивчення спецкурсу «Церковне право».

Бурхливі події в Росії 1905-го і наступних років стимулювали розвиток канонічної думки не тільки в історико-теоретичному, але й у церковно-практичному плані: з'являються думки і відгуки архієреїв і каноністів щодо подальшого церковного устрою. Актуальності набуває питання про приведення церковного життя у відповідність з канонічними вимогами, головним чином у сфері церковного устрою й управління, а також у сфері відносин Церкви з державою. У дискусіях з цього приводу брали участь не тільки каноністи (П. В. Гідулянов, Н. А. Заозерський, М. Е. Красножен, І. С. Бредніков та ін.), але й богослови (архієпископ Сергій (Страгородський), професор Н. Н. Глубоковський та ін.).

Плідним підсумком багатьох дискусій став Помісний Собор Російської

Церкви 1917–1918 рр., який, як пише сучасний церковний історик і каноніст протоієрей В. А. Ципін, став подією епохального значення, оскільки скасував канонічно втратну синодальну систему управління та відновив Патріаршество, проклавши межу між двома періодами російської церковної історії. «Помісний Собор у безпрецедентних історичних умовах вирішував важливі питання церковного устрою на основі суворої вірності догматичному й моральному вченню Спасителя, на ґрунті канонічної правди. Визначення Собору послужили для Російської Церкви на її нелегкому шляху твердою опорою й духовним орієнтиром у вирішенні вкрай складних проблем, які у великій кількості ставило перед нею згодом життя» [11].

Після Жовтневої революції 1917 р. канонічна наука в Росії фактично перестала існувати, частково трансформувавшись в джерелознавчі й історико-юридичні форми [12]. Не випадково в 20-і рр. минулого сторіччя основна маса канонічних досліджень переміщується за кордон. У Празі відкривається Російський юридичний факультет, де каноніку викладають С. Н. Булгаков і Г. В. Флоровський. У той же час, з відкриттям у 1945–1946 рр. у Москві й Ленінграді духовних шкіл, там відновлюється викладання церковного права. Зазначимо, що найбільш великі дослідження канонічного права у радянські часи належать Я. Н. Щапову [13].

У даний час церковне право в Московській духовній академії викладає професор протоієрей В. А. Ципін, що опублікував (1994) перший за останні сім з половиною десятиліть курс лекцій з цієї дисципліни, який відрізняється фундаментальністю та серйозним науковим підходом, що дозволяє говорити про цінність цієї книги не тільки для каноніки, але й для юридичної науки в цілому [14].

Можна констатувати, що у сучасній вітчизняній юриспруденції канонічне право залишається поза зором її дослідників, і праць учених-юристів, що стосуються церковного права, вийшло в останні роки вкрай мало. Серед них виділимо: «Церковное право как корпоративная правовая система» М. Ю. Варьяса [15]; «Каноническое право в Западной Европе» А. А. Вишневого [16]; «Концепция канонического права в современной католической доктрине» Н. Ю. Попова [17]; «Сторінки історії: релігійні канонічні джерела і Загальна декларація прав людини» С. П. Рабіновича [18]; «Чи дійсно юридичне право було єдиним інструментом державного керування суспільством у Київській Русі» Д. Бочарнікова [19]; «Особливості розвитку державності, права і функцій церкви в Київській Русі» І. Будзіловича [20].

Підсумовуючи, необхідно підкреслити, що юридична складова у науці церковного права є основною, що її предмет — це юридичні норми й відносини, що повинні вивчатися у системі юридичних методів дослідження, понять і категорій, вироблених юриспруденцією, і, насамперед, загальною теорією права.

Останні десятиліття були не самими сприятливими для канонічних досліджень, а тому у даний час недолік юридичних (насамперед загальнотеоретичних) знань, і взагалі, неписаність церковного права у загальну «систему правових координат» гальмує розвиток юридичної думки у даній області, а з іншого

боку — позбавляє юриспруденцію багатого шару правової дійсності, яким є церковне право [21].

На підставі викладеного можна свідчити про значення теми церковного права для правової системи України, про актуальність відродження традицій вітчизняної юридичної школи, що поєднують у системі юриспруденції світське і церковне право.

Література

1. Варьяс М. Ю. Краткий курс церковного права. — М.: МЗ Пресс, 2001. — С. 7.
2. Там само. — С. 3.
3. Остроумов М. Введение в Православное церковное право. — Х., 1893. — С. 96–131.
4. Історія Одеського університету (1865–2000). — О.: Астропринт, 2000. — С. 44.
5. Письмо № 4 от 14 февраля 1866 года в Совет Императорского Поворосийского Университета // Одесский облгосархив УМВД.
6. Выписка из журнала Совета Министра Народного Просвещения от 17.01.1873 г. № 52 // Одесский облгосархив УМВД.
7. Дело Совета Императорского Поворосийского Университета // Одесский облгосархив УМВД. — Ф. 45. — Оп. 11. — Д. 25.
8. Професори Одеського (Поворосийського) університету: Біогр. слов. — О.: Астропринт, 2000. — Т. 3. — С. 378–380.
9. Павлов А. С. Курс церковного права. — С.Пб.: Лапъ, 2002. — С. 6.
10. Дело о приобретении профессорского звания преподавателями церковного законодательства // Одесский облгосархив УМВД. — Ф. 45. — Оп. 11. — Д. 7.
11. Цыпин В. А. Церковное право. — 2-е изд. — М.: МФТИ, 1996. — С. 288.
12. Григорий (Афонский), архиепископ. Введение в каноническое право Православной церкви: По учению отечественной канонической школы XIX–XX вв. — К., 2001. — С. 10.
13. См.: Шапов Я. Н. Византийское и южнорусское правовое наследие на Руси в XI–XIII вв. — М., 1978; Княжеские уставы и Церковь в Древней Руси XI–XIV вв. — М., 1972.
14. Варьяс М. Ю. Вказ. праця. — С. 7.
15. Варьяс М. Ю. Церковное право как корпоративная правовая система // Правоведение. — 1995. — № 6.
16. Вишневский А. А. Каноническое право в Западной Европе. — М., 1994.
17. Попов П. Ю. Концепция канонического права в современной католической доктрине // Проблемы буржуазной государственности и политико-правовая идеология. — М., 1990. — С. 94.
18. Рабінович С. Сторінки історії: релігійні канонічні джерела і Загальна декларація прав людини // Права людини і громадянина: проблеми реалізації в Україні: Праці Львів. лабораторії прав людини Академії правових наук України. Сер. І. Дослідження і реферати. — К., 1998. — Вип. 1. — С. 95–101.
19. Бочарников Д. Чи дійсно юридичне право було єдиним інструментом державного управління суспільством в Київській Русі // Право України. — 1997. — № 11. — С. 109.
20. Будзилович І. Особливості розвитку державності, права і функцій церкви у Київській Русі (аналитичний парис) // Право України. — 1999. — № 1. — С. 126.
21. Венгеров А. Б. Предисловие к статье М. Варьяса. Религиозная мораль и политико-правовая действительность: теологический аспект // Общественные науки и современность. — 1993. — № 5. — С. 53–55.